

Fai 'e 'Eletā D. Todd Christofferson

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā

Ko e Tāpuaki o e Folofolá

Ko e taumu'a mahu'inga taha 'o e folofola kotoa pē ko hono fakafonu'aki hotau laumālié 'a e tui ki he 'Otuā ko e Tamai mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisi

I he 'aho 6 'o 'Okatopá, 'o e ta'u 1536, ne taki atu ha tokotaha faka-'ofa mo'oni mei ha loki pōpula 'i lalofonua, 'i he Fale Fakatu'i Vilafōtí, ofi ki Palāsolo, 'i Pelisiume. Na'e ofi ki ha ta'u 'e taha mo e kongá 'a hono tuku mavahe 'o e tangata ni 'i ha pilisone fakapo'uli mo momoko. I he 'aho ko 'ení, ne hai 'a e pōpulá ni ki ha pou 'akau 'i he holisi 'i tu'a 'o e palasí. Na'á ne ma'u ha faingamālie faka'osi ke kalinga 'aki 'a e lotu ko 'eni, " 'Eiki, fakamaama 'a e fofonga 'o e tu'i 'o Pilitāniá," pea toki fakahoko 'a hono no'ou'á. Hili 'ení na'e tutu hono sinó. Ko hai e tangatá ni pea ko e ha 'a e hia ne tu'u-tu'uni ai 'e he kau taki fakapule'anga mo fakalotú ke tautea'i ai iá? Ko hono hingoá ko Viliami Tinitale, pea ko 'ene hiá ko hono liliu mo pulusi 'a e Tohi Tapú 'i he lea faka-Pilitāniá.

Na'e fā'ele'i 'a Tinitale 'i Pilitāniá ofi ki he taimi na'e folau atu ai 'a Kolomupusi ki he ongo 'Ameliká, ako 'i he ongo 'univēsiti ko 'Okisifooti mo Kemipilisi, pea ne toki hoko ko ha pātele Katolika. Na'á ne poto lelei 'i ha lea fakafonua 'e valu 'o kau ai e lea fakakalisi, Hepeluú mo e faka-Latiná. Na'e hoko 'a Tinitale ko ha tokotaha ako

mateaki 'o e Tohi Tapú, pea ne loto hoha'a 'aupito 'i he 'ene fakatokanga'i 'a e fakatu'utāmaki 'o e ta'e'ilo folofola 'a e kau pātelé mo e kakaí. I ha fakakikihi mo ha pātele 'o fekau'aki mo hono tuku atu 'o e folofolá ki he kakaí, na'e fakahoko 'e Tinitale 'a e fuakavá ni, "Kapau 'e fakahaofi au 'e he 'Otuá 'i ha ngaahi ta'u lahi, te u 'ai ke lahi ange e 'ilo e tamasii faka'uli palaú ki he Folofolá 'iate koe!"

Na'á ne kolea e poupu 'a e kau taki 'o e siasi ke teuteu ki hano liliu 'o e Tohi Tapú ki he lea faka-Pilitāniá koe-'uhí ke lava 'e he tokotaha kotoa 'o lau mo mo'ui 'aki e folofola 'a e 'Otuá. Ne

'ikai tali 'ene kolé – he ko e ma'u ia 'a e tokolahí 'e hoko hono fakangofua ha taha makehe mei he pātelé, ko ha makatūkia'anga ki he mafai 'o e siasi 'oku tatau ia mo hono "sī 'o e mata'i-tofé ki he fanga puaká" (Mātiu 7:6).

Neongo e me'á ni, na'e kei fatongia 'aki 'e Tinitale 'a e ngāue faingata'a 'o e liliu leá. I he ta'u 1524, na'á ne folau 'aki ha hingoa loi ki Siamane pea ne toitoi he taimi lahi telia na'a puke pōpula ia. Na'e malava ke pulusi 'e Tinitale 'i he lea faka-Pilitāniá 'a e Fuakava Fo'ou pea mo e Fuakava Mōtu'á ki mui ange ai 'i ha tokoni 'a ha kaungāme'a mo'ui mateaki. Na'e fakahū ta'efakalao 'a e ngaahi Tohi Tapu ko 'ení ki Pilitāniá, 'a ia na'e fu'u fie ma'u mo fakamahu'inga'i 'e kinautolu ne malava ke ma'u iá. Ne fa'a vahevahe 'e he kakaí 'a e 'ū tohi ni ka 'i he founa fakafufū. Na'e hanga 'e he kau ma'u mafai 'o tutu 'a e tatau kotoa pē ne nau ma'u. Neongo iá, na'e 'ikai ke lava ha ta'u 'e tolu mei he mālōlō 'a Tinitalé, kuo faka'a 'e he 'Otuá 'a e Tu'i ko Henelī VIII, pea 'i hono pulusi ko ia 'o e "Tohi Tapu Ma'ongo'ongá," ne kamata ai ke ma'u 'a e folofolá 'i he lea faka-Pilitāniá. Na'e hoko e ngāue 'a e Tintalé ko e fakava'e ia ki he meimei liliu faka-Pilitāniá kotoa pē 'o e Tohi Tapú kimui ange ai, 'o a'u ki he liliu 'iloa 'a Kingi Sēmisi.¹

Na'e 'ikai ko e 'uluaki pe ko e faka-'osí 'a Viliami Tinitale 'i ha kakai mei ha ngaahi fonua pe lea kehekehe ke feilaulau, 'o a'u pē ki he mole 'enau mo'ui, kae malava ke 'omi 'a e folofola 'a e 'Otuá mei he fakapo'ulí. 'Oku totonu ke tau ma'u ha loto-hounga mo'oni kiate kinautolu kotoa. Mahalo 'oku totonu ke toe lahi ange ha'atau hounga'ia kiate kinautolu na'a nau fai tōnunga 'i hono hiki mo tauhi e folofola 'a e 'Otuá 'i he ngaahi kuongá, 'o fa'a a'u pē ki hono fakahoko ha ngāue faingata'a mo e feilaulau – ko Mōsese, 'Isaia, 'Ēpalahame, Sione, Paula, Nifai, Molomona, Siosefa Sāmita, mo ha toe kakai tokolahi ange. Ko e hā 'enau mahino ki he mahu'inga 'o e folofolá 'a ia 'oku totonu ke tau ma'u foki 'e kitautolú? Ko e hā e me'a ne mahino ki he kakai ne mo'ui 'i Pilitāniá he senituli 16, 'a kinautolu ne nau fakamoleki ha pa'anga lahi mo lili

ki he faingata'á ka nau ma'u ha tatau 'o e Tohi Tapú, 'a ia 'oku totonu ke ma'u foki 'e kitautolú?

I he ofi ki he mälölö 'a e palöfita ko 'Alamaá, na'á ne tuku 'a 'ene falala kató ki hono foha ko Hilamani, ke ne tauhi 'a e ngaahi lekooti toputapu 'o e kakaí. Na'á ne fakamanatu kia Hilamani na'e "tokoni lahi [e ngaahi folofolá] ki he manatu 'a e kakaí ni; 'io, 'o fakamahino ki he tokolahi hono ta'etotonu 'o 'enua ngaahi angafái; 'o fakahā kiate kinautolu 'a e 'ilo ki honau 'Otuá ki hono fakamo'ui 'o honau laumálié" (Alamā 37:8). Na'á Ne fekau'i 'a Hilamani ke tauhi 'a e ngaahi lekōtí koe'uhí ke malava 'e he 'Otuá 'o "fakahā atu 'a hono māfima'fi ki he ngaahi to'u tangata 'amuí" (Alamā 37:14).

'Oku "fakahā atu [e he 'Otuá] 'a hono māfima'fi" he ngaahi folofolá, ke fakamo'ui mo hakeaki'i 'Ene fānaú. Hangē ko e lea 'a 'Alamaá, 'i He'ene folofolá, 'okú Ne tokoni lahi ki he'etau manatú, fakatonutonu 'a e me'a 'oku loi mo halá, peá Ne 'omi kitautolu ki he fakatomalá mo e fiefia 'ia Sīsū Kalaisi, ko hotau Huhu'í.

'Oku Tokoni Lahi 'a e Folofolá ki He'etau Manatú

'Oku tokoni lahi 'a e folofolá ki he'etau manatú 'i hono tokoni'i ke tau manatua ma'u pē, 'a e 'Eikí mo 'etau fetu'utaki mo Ia mo e Tamái. 'Oku nau fakamanatu mai 'a e ngaahi me'a ne tau 'ilo'i 'i he mo'ui 'i he maama fakalaumālié. 'Oku nau toe tokoni lahi ki he'etau manatú 'i hono ako'i kitautolu fekau'aki mo ha ngaahi kuonga, kakai mo e ngaahi me'a ne 'ikai ke tau malava ke a'usia tonú. Na'e 'ikai ha taha 'iate kitautolu 'e mamata ki he mavaeua 'a e Tāhi Kulokulá 'o kolosi ai 'a Mōsese 'i he mōmoá 'i he vaha'a 'o e ongo kau'āvaí ki he tafa'aki 'e tahá. Na'e 'ikai ha taha 'iate kitautolu 'e fanongo 'i he Malanga 'i he Mo'ungá, mamata ki hono fokotu'u 'o Lāsalosi mei he maté, mamata ki he mamahi 'a e Fakamo'ui 'i Ketisemani' pea mo e funga kolosí, pea ne 'ikai ke tau fanongo fakataha mo Mele, ki he fakamo'oni 'a e ongo 'āngeló ki he toetu'u 'a Sisuú he nge'si fonualotó. Na'e 'ikai ke tau 'alu taha taha atu mo ha fu'u kakai tokolahi he fonua ko Mahú 'i he

fakaafe 'a e Fakamo'ui kuo toetu'u ke ala ki he ngaahi matakafo 'o e fa'ó pea fufulu Hono va'e 'aki hotau lo'imatá. Na'e 'ikai ke tau tū'ulutui mo Siosefa Sāmita 'i he Vao'akau Tapú 'o mamata ki he Tamái mo e 'Alo. Ka neongo iá, 'oku tau 'ilo'i 'a e ngaahi me'a ni mo ha ngaahi me'a 'oku toe lahi ange koe'uhí ko 'etau ma'u 'a e ngaahi folofolá ke tokoni lahi ki he'etau manatú, ke ako'i kiate kitautolu 'a e me'a ne 'ikai ke tau 'ilo'i. Pea 'i he hū 'a e ngaahi me'a ni 'o ue'i hotau 'atamaí mo hotau lotó, 'e kamata ke tupulaki 'etau tuí ki he 'Otuá mo Hono 'Alo 'Ofa'angá.

'Oku toe fakalahi foki 'e he folofolá 'a 'etau manatú 'i hono fakamanatu mai e ngaahi me'a ne tau ako mo e ngaahi to'u tangata ki mu'á. Ko kinautolu 'oku 'ikai ke nau ma'u pe 'ikai tokanga ki he folofola 'a e 'Otuá, ne faka'au ke mole 'enua tui kiate Iá mo ngalo 'iate kinautolu 'a e 'uhinga 'oku nau 'i heni aí. Te ke manatu'i 'a hono mahu'inga ke 'ave 'e he kakai 'o Lihái 'a e 'ū lau'i peleti palasá mo kinautolu 'i he taimi ne nau mavahe ai mei Selusalemá. Na'e mātu'aki mahu'inga mo'oni 'a e ngaahi folofolá ni ki he'enua 'ilo fekau'aki mo e

'Otuá pea mo e teu Huhu'i 'a Kalaisi. Ko e falukunga kakai kehe ne mavahe "mei Selusalemá" hili pē taimi na'e 'ikai ma'u ai 'e Lihái 'a e folofolá, pea 'i he taimi na'e ma'u ai kinautolu 'e hono hakó hili ha ta'u 'e 300 pe 400 mei aí, 'oku hiki 'i he lekōtí na'e "faka'au 'o kovi 'a 'enua leá . . . pea nau faka'ikai'i 'oku 'i ai hanau Tupu'anga" (Amenai 1:15, 17).

I he taimi 'o Tinalé, na'e lahi 'aupito 'a e ta'e'ilo ki he folofolá uhí ko e 'ikai ke ma'u 'e he kakaí 'a e Tohi Tapú, 'o tautautefito 'i ha lea 'e lava 'o mahino kiate kinautolu. I he ngaahi 'ahó ni 'oku ma'u ngofua pē 'a e Tohi Tapú pea mo ha ngaahi folofola kehe foki, ka 'oku faka'au ke toe lahi ange 'a e kakai 'oku ta'e'ilo folofolá ko e 'ikai ke nau lau e ngaahi tohi. I he'ene pehe'e kuo ngalo 'iate kinautolu e ngaahi 'ilo 'a 'enua ngaahi kuí.

Ko e Ngaahi Folofolá 'a e Makatu'unga ke 'ilo ai 'a e Mo'oni mei he Loi

'Oku faka'aonga'i 'e he 'Otuá 'a e folofolá ke fakatonutonu 'a e fakakaukau halá, ngaahi tukufakaholo halá,

pea mo e angahalá mo hono ngaahi iku'anga faka'auhá. Ko ha mātu'a manava'ofa Ia pea te Ne fakahaofi ki-tautolu mei he mamahí mo e loto-mamahí, pea tokoni'i kitautolu 'i he taimi tatau ke tau a'usia hotau tufakanga faka'otuá. Hangē ko 'ení, 'oku hanga 'e he ngaahi folofolá, 'o 'ai ke ngali ta'e falala'anga e 'ilo fakafilōsopia motu'a 'aupito kuo toe manakoa 'i he ngaahi 'ahó ni—ko e 'ilo fakafilōsopia 'a Kolihola fekau'aki mo e 'ikai ke 'i ai ha ngaahi tu'unga mo'ui angama'á, he “'oku tu'umālie 'a e tangata takitaha 'o fakatatau ki hono 'atamaí, pea 'oku ikuna 'e he tangata takitaha 'o fakatatau ki hono iví; pea 'ilonga ha me'a 'oku fai 'e ha tangata 'oku 'ikai ko e hia ia” pea “ka mate 'a e tangatá, ko hono ngata'angá pē ia” (Alamá 30:17–18). Ko 'Alamá 'ena na'á ne fakatonutonu 'a Koliholá, na'e 'ikai ke ne tuku hono foha ko Kolianitoni ke tāla'a ki he mo'oni mo e kakano 'o ha tu'utu'uni faka'otua ki he mo'ui tāu. Na'e halaia 'a Kolianitoni ki he angahala fakaeangama'á, pea na'e lea 'a 'ene tamaí ki ai 'i he 'ofa mo e mahinongofua: “'Ikai 'okú ke 'ilo, 'e hoku foha, ko e me'a fakalielia 'a e ngaahi me'a ko 'ení 'i he 'ao 'o e 'Eikí; 'io, 'o fakalielia ange 'i he ngaahi angahala kotoa pē tuku kehe pē 'a e lilingi 'o e toto ta'ehalaia, pe ko e faka'ikai'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni?” (Alamá 39:5).

'Oku 'i ai ha tokolahi 'oku nau tafoki kakato mei he fakakaukau 'a e kakaí he senituli nai 'e taha kuohilí, 'o nau

fakakikihí mo 'Alamá fekau'aki mo e mamafa 'o e mo'ui fakalusá. 'E pehē 'e he nīhi 'oku feliliuaki e me'a kotoa, pe te nau pehē 'oku anga-faingofua 'a e 'ofa 'a e 'Otuá. 'Oku nau pehē, kapau 'oku 'i ai ha 'Otua, 'oku Ne fakamolemole'i 'a e ngaahi angahala mo e kovi kotoa koe'uhí ko 'Ene 'ofa 'iate kitautolú—'oku 'ikai ke fie ma'u 'a e fakatomalá. Pe ko hono lahi tahá, 'e fe'unga pē ha ki'i vete hia. Kuo nau faka'uta ki ha Sisū 'okú Ne fie ma'u ke ngaue 'a e kakaí ki he fakamaau totonu 'i he anga 'o e nofó, kā 'ikai ke Ne fakakouna'i kinautolu 'i he'enua mo'ui pe 'ulungā-anga fakatāutahá.² Ka 'oku 'ikai tuku kitautolu 'e ha 'Otua 'ofa ke hoko mai ha ngaahi me'a fakamamahi ke tau ako ai “kuo te'eki ai hoko 'a e fai angahalá ko e fiefia” (Alamá 41:10; vakai foki, Hilamani 13:38). 'Oku hoko 'Ene ngaahi fekaú ko e le'o 'o e ngaahi me'a mo'oni pea mo hotau malu'anga mei he mamahi 'oku fakatupu pē 'e kitá. 'Oku mātu'aki fakamahino mai 'e he ngaahi folofolá ko e fiefia mo'oni 'oku 'ikai ma'u ia 'i hono faka'ikai'i 'o e fakamaau totonu 'a e 'Otuá, pe 'i he feinga ke kalo mei he ngaahi nunu'a 'o e angahalá, ka 'oku ma'u ia 'i he fakatomala mo e fakamolemole 'i he fakalelei 'alo'ofa 'a e 'Alo 'o e 'Otuá (vakai, 'Alamá 42).

'Oku ako'i kitautolu 'e he folofolá 'i ha ngaahi tefito'i mo'oni mo ha ngaahi tefito'i 'ulungāanga lelei 'oku mātu'aki mahu'inga 'i hono tauhi 'o e anga 'etau

nofó, kau ai e angatonú, fai fatongiá, ta'esiokitá, anganofó, mo e 'ofá. 'Oku tau ma'u 'i he folofolá ha ngaahi fakatā-tā mahino 'o e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u mei hono faka'apa'apa'i 'o e ngaahi tefito'i mo'oni totonú pea tatau pē mo e ngaahi me'a fakamamahi 'oku hoko 'i he taimi 'oku li'aki ai 'e ha kakaí 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení, fakatāutaha pe fakapule'anga. Ko hono ta'etokanga'i pe si'aki 'o e ngaahi mo'oni fakafolofolá, 'oku faka'au ke 'auha 'a e tefito'i 'ulungāanga mahu'inga 'o e sosaieti pea muimui mai ai 'a e faka'auhá. 'E 'alu pē taimí mo e 'ikai ke toe ha me'a ke tokoni'i 'a e ngaahi kautaha 'oku nau fakatolonga 'a e sosaieti.

'Oku 'Omi Kitautolu 'e he Folofolá kia Kalaisi, Ko Hotau Huhu'

'I he iku'angá, ko e taumu'a mahu'inga taha 'o e folofola kotoa pē ko hono fakafonu'aki hotau laumālie 'a e tui ki he 'Otua ko e Tamaí mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisi—tui 'okú Na mo'ui; tui ki he palani 'o 'etau Tamaí ki he'etau mo'ui ta'e-fa'amaté mo e mo'ui ta'e-ngatá; tui ki he Fakalelei mo e Toetu'u 'a Sisū Kalaisi 'a ia 'oku lava ai ke fakahoko 'a e palani ko 'eni 'o e fiefiá; tui ki hono mo'ui 'aki 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi, pea mo e tui ke 'ilo'i “ko e 'Otua mo'oni pē tahá, mo Sisū Kalaisi, 'a ia na'á [Ne] fekaú” (Sione 17:3).

Na'e pehē 'e 'Alamá, 'oku hangē e folofola 'a e 'Otuá ko ha tengai 'akau ne fakatō 'i hotau lotó pea fakatupu ai

'a e tuí 'i he taimi 'oku kamata ai ke tupu 'iate kitautolú (Alamā 32:27–43; vakai foki, Loma 10:13–17). He 'ikai ke ma'u 'a e tuí mei hono ako 'o ha ngaahi tohi motu'a 'aupito 'i ha 'uhinga fakapoto. He 'ikai ma'u ia mei ha ngaahi fekumi pe 'ilo fakasioloki fo'ou. He 'ikai ma'u mei ha ngaahi fakatotolo fakasaienisi. He 'ikai pē ma'u ia mei ha'ate mamata tonu 'i ha ngaahi mana. 'E malava ke hoko e ngaahi me'á ni ko ha fakamo'oni ki he tuí, pe hoko 'i ha taimi 'e ni'hi ke fakafepaki'ia, ka 'oku 'ikai ke nau fakatupu 'a e tuí. 'Oku ma'u 'a e tuí 'i he hanga 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o fakamo'oni'ia 'i hotau ngaahi lotó, Laumālie ki he laumālie, 'i he taimi 'oku tau fanongo pe lau ai e folofola 'a e 'Otuá. Pea 'oku tupulaki 'a e tuí 'i he hokohoko 'o 'etau keinanga 'i he folofolá.

'Oku hanga 'e he ngaahi fakamatala fakafolofola ki he tui 'a ha ni'hi kehe 'o tokoni'ia kitautolu ke toe mālohi ange 'etau tuí. 'Oku foki 'etau manatú ki hono fakamo'ui 'e Kalaisi 'a e tamai-o'eiki 'a ha 'eiki tau ta'e te Ne mamata ki ai kae makatu'unga pē 'i he tui na'á ne ma'ú (vakai, Mātiu 8:5–13), pe ki hono fakamo'ui 'o e ta'ahine 'a e fe-fine Senitailé koe'uhí ko e loto māu-lalo 'a e fa'e'e ni ke ma'u me'atokoni, 'i he lau 'a e talanoá, mei he momo'i me'akai na'e ngangana mei he kei-nanga'anga 'a hono 'Eiki (vakai, Mātiu 15:22–28; Ma'ake 7:25–30). 'Oku tau fanongo ki he tangi mamahi 'a Siopé, "Neongo 'ene tamate'i aú, te u falala pē kiate ia" (Siope 13:15), pea ne fakahā 'i he lo'imata'ia, "He 'oku ou 'ilo 'oku mo'ui 'a hoku Huhu'i, pea 'e tu'u ia 'i māmani 'i he 'aho fakamuí; . . . [pea] "te u mamata 'i hoku kakanó ki he 'Otuá" (Siope 19:25). 'Oku tau fanongo mo ma'u ha lototo'a mei he loto-vilitaki 'a ha palōfita kei talavou, ne fehi'anekina'ia mo fakatanga'i 'e he kakai lalahi: "He kuó u mamata ki ha me'a-hā-mai; na'á ku 'ilo'i ia, pea u 'ilo'i 'oku 'afio'i ia 'e he 'Otuá, pea 'e 'ikai te u lava 'o faka'ikai'i ia, pea 'e 'ikai foki te u to'a ke fai pehē" (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:25).

Koe'uhí ko 'enau fakamatala'i 'a e tokāteline 'o Kalaisi, 'oku 'alu fakataha ai 'a e ngaahi folofolá mo e Laumālie

Mā'oni'oni 'a ia ko hono fatongia ke fakamo'oni ki he Tamai mo e 'Alo (vakai, 3 Nifai 11:32). 'I he'ene pehe'e, 'oku tau ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he'etau lau 'a e folofolá. Ko hono mo'oni, 'oku ma'u 'a e folofolá 'i he Laumālie Mā'oni'oni (vakai, 2 Pita 1:21; T&F 20:26–27; 68:4), pea ko e Laumālie pē ko iá 'okú Ne fakamo'oni ki he mo'oni 'a e folofolá kiate koe mo aú. Ako fakā'uililiki mo fakamātoato e folofolá. Fakalaululoto mo lotu ki ai. 'Oku hoko 'a e ngaahi folofolá ko e fakahā pea te nau 'omi ha toe ngaahi fakahā.

Fakalaululoto ki hotau tāpuaki mahu'inga 'oku ala ma'u 'i he'etau ma'u 'a e Tohi Tāpú mo e toe ngaahi peesi folofola makehe 'e 900, 'o kau ai 'a e Tohi 'a Molomoná, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá pea mo e Mata'itofe Mahu'ingá. Toe fakakaukau angé, makehe mei a'i, 'a e ngaahi lea na'e fakahoko 'e he kau palofitá 'i hono ue'i kinautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'i ha ngaahi 'atakai 'o hangē ko 'eni, 'a ia 'oku ui ai ia 'e he 'Eiki ko e folofola (vakai, T&F 68:2–4), 'oku meimei ke 'omi hokohoko kiate kitautolu 'i he televisoné, letioó, 'Initanetí, satelaité, CD, DVD pea mo e tohi foki. 'Oku ou pehē 'oku te'eki ke 'i he hisitōlia ha kakai kuo tāpuekina 'aki ha ngaahi folofola lahi 'aupito. Pea 'ikai ngata a'i, ka 'oku malava ke ma'u 'e he tangata, fe-fine, mo e fānau kotoa pē ha tatau

fakatautaha 'o e ngaahi tohi toputapú ni 'i he'enau lea fakafonua. Na'e mei ngali fakafo mo'oni 'a e me'á ni ki he kakai 'i he taimi 'o Viliami Tinitalé pea mo e kau mā'oni'oni 'i he ngaahi kuonga fakakōsipeli ki mu'á! 'Oku hanga 'e he tāpuaki ko 'eni 'o fakahā mai 'a e na'ina'i 'a e 'Eiki ki hono mahu-'inga 'o 'etau toutou fakā'onga'i 'a e ngaahi folofolá 'o lahi ange 'i ha toe kuonga he kuohilí. 'Ofa ke tau kei-nanga hokohoko 'i he folofola 'a Kalaisi 'a ia te ne tala mai 'a e ngaahi me'á kotoa 'oku totonu ke tau fa'i (vakai, 2 Nifai 32:3). Kuó u ako mo fakalaululoto ki he ngaahi folofolá, pea 'i he fa'ahita'u Toetu'u ko 'eni, 'oku ou fakamo'oni ki he Tamai pea mo e 'Aló 'o hange ko hono fakahā mai kinaua 'i he ngaahi folofola toputapú, 'i he huafa 'o Sisū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Na'e fai ha fetu'utaki ki he ngahi feitu'u ko 'eni ke ma'u ai ha fakamatala fekau'aki mo William Tyndale: David Daniell, *The Bible in English* (2003), 140–57; Lenet Hadley Read, *How We Got the Bible* (1985), 67–74; S. Michael Wilcox, *Fire in the Bones: William Tyndale—Martyr, Father of the English Bible* (2004); John Foxe, *The New Foxe's Book of Martyrs* (1997), 121–33; "William Tyndale," http://en.wikipedia.org/wiki/William_Tyndale; accessed February 28, 2010; Bible Dictionary, "Bible, English."
2. Vakai ki hono 'initaviu 'o Richard Neitzel Holzapfel, in Michael De Groot, "Questioning the Alternative Jesus," *Deseret News*, Nov. 26, 2009, M5.

